

ARXAİK TÜRK DİLİ ELEMENTLƏRİ QARABAQ ŞİVƏLƏRİNDƏ

Həcər HÜSEYNOVA *

Xülasə: Dilimizin formalaşmasında, əsasən, oğuz dil elementləri dayansa da, qismən qıpçaq, səlcuq, uyğur elementlərinə də rast gəlinir. Çünki oğuz dil elementləri bu dillərin sırasında aborigenliyini qoruyub saxlasa da, digər türkdilli tayfaların bəzi dil elementləri onun tərkibində qalmış və dilimizin müxtəlif dialektlərində arxaik vahidlər kimi indi də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində qədim şumer, akkad, xett dili əlamətlərinə rast gəlinir ki, həmin cəhətlər dilimizin üç-dörd min illər öncə formalaşdığına bir işarədir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin V-VIII əsrə aid yazılı mənbələrlə müqayisəsindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, həmin yazılı mətnlərin dilindəki sözlərin böyük bir hissəsi danışıq dilində və şivələrdə işlənməkdədir. Onların bir çoxunda isə areallıq da müşahidə edilir. Dialektoloji tədqiqatların bir qisminə arxaik leksik vahidlərin dialekt və şivələrdə tədqiqi, müqayisəsi də areal dialekt vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində olduqca əhəmiyyətlidir. Buna görə də dialektlərdə qorunub saxlanılan arxaik ünsürlər həm qədim yazılı mətnlərdə, həm klassik ədəbi nümunələrdə, həm də dialektlərdə paralel şəkildə öyrənilməlidir. Qarabağ dialekt və şivələrində bir çox leksik-semantik, leksik-tematik qruplar var ki, biz onların areallığı ilə qarşılaşırıq. Onlar bəzən cüzi məna dəyişikliyi ilə, cüzi fonetik dəyişmələrlə, bəzən də heç bir dəyişiklik olmadan digər dialekt və şivələrdə də işlənməkdədir. Qarabağ şivələrində işlənen areal dil vahidlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *Ağıl* – mal, qoyun saxlanan yerdir. Eyni fonetik tərkibdə və eyni semantikada Zəngilan (Bala, malları sal ağıla) və Şirvan (Ağıl çox möhkəm tikilmişdi) şivələrində işlənilir. Həmin söz "Kitabi-Dədə Qorqud"da (Ağılın qapısını bərkitdi) Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cild/Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, Bakı, «Ozan», II c., 2006, 400 s., Mahmud Qaşqarlıda; Qədim türk lüğətində, qədim türk yazılı abidələrində, V.Radlovun lüğətində də eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada qeyd edilmişdir. *Aş* – sözü Qərb qrup dialekt və şivələrində *aş* şəklində yemək mənasında işlədilmişdir. Lakin dilin tarixi inkişafı zamanı sözün semantikasındakı daralma baş vermiş, *aş* sözü yalnız bir Azərbaycan xörəyinin (plov) adı kimi sabitləşmişdir. Demək olar ki, dilimizin bir çox dialektlərində eyni mənəni qoruyub saxlayır. Türk dillərinin qohumluğu və dil münasibətlərinin tədqiqi üçün Qarabağ şivələrinin öyrənilməsi aktualdır.

Anahtar Kelimələr: *şivə, tarix, dil, müqayisə, türkcülük*

From Azerbaijan Karabakh to Konya Karabakh: Holiness in the Context of Public Diplomacy

Abstract: Although the formation of our language mainly includes Oghuz language elements, Kipchak, Seljuk, and Uighur elements are also found. Because, although the Oghuz language elements have preserved their aboriginality among these languages, some language elements of other Turkic-speaking tribes have remained within it and are still being used as archaic units in various dialects of our language. The signs of ancient Sumerian, Akkadian, and Hittite languages are found in the Azerbaijani language, which is a sign that our language was formed three or four thousand years ago. By comparing the dialects and dialects of the Azerbaijani language with the written sources of the V-VIII centuries, it can be concluded that a large part of the words in the language of those written texts are used in colloquial language and dialects. In many of them, regionalism is also observed. As a part of dialectological studies, the study and comparison of archaic lexical units in dialects and dialects is also very important in the direction of determining areal dialect units. Therefore, archaic elements preserved in dialects should be studied in parallel both in ancient written texts, classical literary examples, and dialects. There are many lexical-semantic, lexical-thematic groups in the Karabakh dialects and dialects that we encounter with their area. Sometimes they are used in other dialects and dialects with slight changes in meaning, slight phonetic changes, and sometimes without any changes. We can show the following examples of areal language units used in Karabakh dialects: The mind is a place where cattle and sheep are kept. The same phonetic composition and the same semantics are used in Zangilan (Bala, put the goods on the mind) and Shirvan (The mind was built very firmly) dialects. That word in "Kitabi-Dədə Gorgud" (He fastened the door of the mind) Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. In four volumes/Translated and prepared for publication by: Ramiz Asker, Bakı, "Ozan", II c., 2006, 400 p., in Mahmud Gashgarli; It is mentioned in the ancient Turkish dictionary, ancient Turkish written monuments, V. Radlov's dictionary in the same phonetic composition and with the same meaning. The word ash is used in the Western group dialects and dialects to mean food in the form of ash. However, during the historical development of the language, the semantics of the word narrowed, and the word ash became fixed as the name of only one Azerbaijani dish (plov). It can be said that it preserves the same meaning in many dialects of our language. The study of Karabakh dialects is relevant for the study of the kinship of Turkic languages and language relations.

Key Words: *dialect, history, language, comparison, Turkishness*

* Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, filologiya fakültəsi, həcərhuseynova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>

Giriş

Dilimizin formalaşmasında, əsasən, oğuz dil elementləri dayansa da, qismən qıpçaq, səlcuq, uyğur elementlərinə də rast gəlinir. Çünki oğuz dil elementləri bu dillərin sırasında aborigenliyini qoruyub saxlasa da, digər türkdilli tayfaların bəzi dil elementləri onun tərkibində qalmış və dilimizin müxtəlif dialektlərində arxaik vahidlər kimi indi də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində qədim şumer, akkad, xett dili əlamətlərinə rast gəlinir ki, həmin cəhətlər dilimizin üç-dörd min illər öncə formalaşdığına bir işarədir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin V-VIII əsrə aid yazılı mənbələrlə müqayisəsindən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, həmin yazılı mətnlərin dilindəki sözlərin böyük bir hissəsi danışığ dilində və şivələrdə işlənməkdədir. Onların bir çoxunda isə areallıq da müşahidə edilir.

Dialektoloji tədqiqatların bir qisminə arxaik leksik vahidlərin dialekt və şivələrdə tədqiqi, müqayisəsi də areal dialekt vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində olduqca əhəmiyyətlidir. Buna görə də dialektlərdə qorunub saxlanılan arxaik ünsürlər həm qədim yazılı mətnlərdə, həm klassik ədəbi nümunələrdə, həm də dialektlərdə paralel şəkildə öyrənilməlidir.

Qarabağ dialekt və şivələrində bir çox leksik-semantik, leksik-tematik qruplar var ki, biz onların areallığı ilə qarşılaşırıq. Onlar bəzən cüzi məna dəyişikliyi ilə, cüzi fonetik dəyişmələrlə, bəzən də heç bir dəyişiklik olmadan digər dialekt və şivələrdə də işlənməkdədir.

Qarabağ şivələrində işlənən areal dil vahidlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Ağıl – mal, qoyun saxlanan yerdir. Eyni fonetik tərkibdə və eyni semantikada Zəngilan (Bala, malları sal ağıla) və Şirvan (Ağıl çox möhkəm tikilmişdi) şivələrində işlənilir. (5. s.14).

Həmin söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da (Ağılın qapısını bərkitdi). Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. Dörd cildə/Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, Bakı, «Ozan», II c., 2006, 400 s., Mahmud Qaşqarlıda; Qədim türk lüğətində, qədim türk yazılı abidələrində, V.Radlovun lüğətində də eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada qeyd edilmişdir (6. s.471).

Qarabağ dialekt və şivələrində **al** – sözü həm omonim, həm də arxaizm səciyyəsi daşımaqla yanaşı, həm də müxtəlif dialektlərdə, şivələrdə arealları mövcuddur. Bakı, Bərdə, Qazax, Tovuz şivələrində “yalan, hiylə” mənasında hal-hazırda yenə işlənməkdədir. Ağdam şivəsində “al dil”, Gədəbəy şivəsində “alağız” (ikiüzlü), Şamaxı şivəsində “alağızlıx” (xəbərçilik), mənalarında işlənilir [1. s. 10]. Bu söz Orxon – Yenisey abidələrində, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Oğuznamələr”in dilində və klassik ədəbiyyatda intensiv şəkildə işlənməmişdir.

Eyni zamanda, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *aldatmaq* sözü “hiylə, yalan” mənası ilə semantik cəhətdən bağlı olan “al” sözü əsasında formalaşmışdır.

Aş – sözü Qərb qrup dialekt və şivələrində *aş* şəklində yemək mənasında işlədilmişdir. Lakin dilin tarixi inkişafı zamanı sözün semantikasında daralma baş vermiş, aş sözü yalnız bir Azərbaycan xörəyinin (plov) adı kimi sabitləşmişdir. Demək olar ki, dilimizin bir çox dialektlərində eyni mənayı qoruyub saxlayır:

aş: isim.

1. Xörək, yemək, bişmiş. Aşın sıyıqlığı dənin azlığındandır. (Ata. sözü). Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşa, ətə. (M.Ə.Sabir); 2. Plov. Südlü aş. Çığırtmalı aş. Lobyalı aş. Qiyməli aş; 3. Un, düyü, yarma və s.-dən bişirilən sıyıq xörək; horra.

Aş bişirmək (məcazi mənada) məs. – tələ qurmaq. Bütün bu hallar bu gün [Məşədi Kazım Ağanın] mənim üçün bir “aş bişirdiyini” göstərirdi. M.S.Ordubadi.

Az (acıq) aşın duzu deyil – çox hiyləgər, bic, araqarışdı- ran adam haqqında. Arvad azacıq aşın duzu deyil (Ə.Əbülhəsən). Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da – əli hər şeydən çıxmaq, avara qalmaq. Harada aş, orada baş – heç bir zəhmət çəkmədən, hazıra gəlib çıxan adam haqqında (1. s.149).

F.Cəlilovun fikrincə, “şumer mifologiyasında buğda tanrısının adı “Aş” olmuşdur ki, bu da sözün müasir mənası ilə üst-üstə düşür. F.Cəlilov dilimizdəki “xaşıl//xəşil, xaş; Balakən şivəsindəki bozbaş – sözlərinin eyni mənşəli olması qənaətində olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”: Səgrək-Gəlməz isəm Ayğur atım boğazlayub, aşun vergil (5. s.112); folklorda: “Azacıq aşım, ağrımaz başım” atalar sözünün tərkibində və s.

Bu söz qərb qrupu şivələrində dovğa sözünün sinonimi olan ayranaşı, qatığaşı, əriştəaşı yemək adlarında da rastlanır (informator. Gəncə: Z.Talıbova.70 yaş).

Qərb dialekt və şivələrində **bağır** – sözü bəzən qara ciyər, bəzən sinə mənasında işlənmişdir. Qazax, Gəncə şivələrində (Bağrım çatdadı; Qoyunun bağrınnan kavaf yidix') və klassik ədəbiyyatda işlənmişdir:

Bəlgə//bəlğü – qız evinə oğlan evindən göndərilən kiçik nişan. Sözün geniş arealları müşahidə edilmişdir. Daha çox Qərb dialekt və şivələrində (Qazax, Gəncə, Bərdə, Yevlax, Kəlbəcər, Şuşa və s.) bir şeyi unutmamaq üçün qoyulan nişanə mənasında işlənməkdədir. Ağdam şivəsində də eyni mənada işlənir: “bu yerə bəlgə qoymaq lazımdır” (1.s.50).

Bu sözün bəlləmək//bəlli etmək feilindən törəməsi ehtimalı vardır. Sözün müxtəlif mənaları ifadə etməsindən bəhs edən S.Behbudov onun on üç mənasını qeyd etmişdir (2. s.24).

Nişan qoymaq mənasında bəlgə sözü M.Kaşqarlıda, “Qədim türk sözləri lüğətində”, Orxon-Yenisey yazılarında da işlənmişdir. Sözün Əbu Həyyanın “Lüğət”ində qeyd olunan “üzə çıxmaq, aşkar olmaq, bəlli etmək” mənası müasir türk ədəbi dilində indi də işlədilməkdədir.

Dışarı – sözü “dış” sözündən və qədim yönlük hal formasını bildirən arı//qarı morfemindən ibarətdir. Azərbaycan dilində arxaikləşsə də, Türkiyə türkcəsində bu gün də öz işləkliyini qoruyub saxlayır. Dilimizin Qərb qrup dialekt və şivələrində aktiv işlənir. Ağdam şivəsində *dışğarı* fonetik variantında işlənən sözün “dışqarı” (Borçalı), tişarı (Şuşa) və s. variantlarda arealları da mövcuddur. “KDQ” da sözün taş variantı işlənmişdir: “*İç oğuzla Taş oğuzasi olub Beyrək öldügi boy*” bəyan edər.

Müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş **ənik** – sözü canavarın, itin balası mənasında bir çox şivələrdə işlənir. Sözün arealları Qazax, Bərdə, Meğri, Zəngilan, Tovuz, Çənbərək şivələrində daha çox itin balası mənasında işlədilir. Məsələn; Uşaqları qoyma əniynən oynasın (Zəngilan).

“Oğuznamə”lərdə ənik sözü “qurd balası” (4.s..227), “Kitabi-Dədə Qorqud”da “aslan balası” (8. s.106), Əbu Həyyanın “Lüğəti”ndə isə, ümumiyyətlə, “yırtıcı heyvanın balası” (3. s.22) mənalarında işlənmişdir.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə Ağdam, Göyçay, Naxçıvan, Şamaxı şivələrində **ərdəm** sözünün qüvvət, hünər, güc, cəsarət mənalarında işləndiyi qeyd olunur: Bu oğlana şişlik olsun ərdəmlidir (8. s.38) “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində də eyni mənada ərən, ərdəm sözlərindən istifadə edilmişdir:

1) Qanı dediyim bəy *ərən*lər?

Dünya mənim deyənlər. (8. s.38).

Ərdəm sözünün *ər* (*ərən-cəmdə*) sözündən yarandığı aydın şəkildə görünməkdədir. Göründüyü kimi, bu sözün də semantik sferasında daralma baş vermiş və müasir mərhələdə “*ər*” sözü yalnız həyat yoldaşı mənasında qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində ərdəm sözünün dilimizin müxtəlif şivələrində yaxın mənaları qeydə alınmışdır: Ərdəm:

1) İmişli, Naxçıvan şivələrində “hünər, bacarıq” mənasında. Nümunə: Ərdəmi gəlmək – hünəri çatmaq mənasında. İş ərdəm isser (İmişli): (9).

2) Qax şivəsində boy-buxun mənasında: Nümunə: Həbi boyu batmış ərdəminnən utanmır heş (Qax). (9).

Zəngilan şivəsində “quzu saxlanan yer” mənasında işlənən *güz* sözü “güzdəg” (payız yeri); “güzəm” (payızda qırılan qoyun yunu) şəklində Sabirabad, Bakı, Şirvan, Quba, Biləsuvar, Naxçıvan şivələrində də işlənməkdədir. Qazax şivəsində payızlıq otlaq yeri *küzdəx* adlanır. (1. s.191).

Göründüyü kimi, geniş arelda işlənən “*güz*” sözü yalnız payız fəslinin adını deyil, həmin fəsilə bağlı digər mənaları da ifadə etmişdir. Yalnız dilimizin dialektlərində deyil, sözün areallarına bir çox türk dillərində: qumıq, qaraqalpaq, balkar, qaraim, qazax, noqay, uyğur, tatar və s. rast gəlinir. “Tofa dialektində bu sözün *küş* variantı işlənməkdədir. A.Şerbak sözün praformasını kimi *küş* sözünü əsas götürür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında sözün “güzin”-payızda formasına da rast gəlinir. Məsələn, bir yazın, bir güzin buğdayla buğrayı savaşırdırlardı”.(7. s.54).

Qarağı/karağı sözü kor, pis görünən mənasında bəzən “qarav” qəlibində bir çox dialektlərdə, Qarabağ dialektinin Yevlax şivəsində (Qarav adamlar gecə pis görürlər) işlənilir. Areallarına Şəmkir, Bərdə, Zəngilan şivələrində də rast gəlinir.

Dava-dalaş, mübahisə mənalı “qovğa” sözü Qarabağ dialekti üçün xarakterikdir. Sözün qovmaq feilindən yaranması ehtimal edilir. Klassik ədəbiyyatda işlək olmuşdur:

Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir? (10. S.79).

Qarabağ şivələri üçün xarakterik olan “*qurumsu*” (qanı kəsmək üçün istifadə edilən parça yanığı, kül) sözünün arealına Qazax şivəsində də rast gəlinir. Həmin söz hazırda xalq təbabətində geniş istifadə olunur. Demək, arxaikləşmiş leksik vahidin dildə yenidən fəallaşması prosesi getmişdir. Məsələn; Qurumsı qanı tez kəsər. (1. s.317).

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində də “qurumsu” sözü eyni fonetik tərkibdə işlənməmişdir. Məsələn; O, “dəxi kəpənəgindən qurumsu edib yarasına basdı”. (10. s.158).

Bu cümlədə işlədilən “qurumsu” sözündə qurum komponenti – yaraya basmaq üçün yandırılan əski parçasından alınan kül mənasını ifadə etmişdir, -su şəkilçisinin isə bənzətmə əlaməti kimi işlədilməsi ehtimal edilir. Aparılan müqayisədən də göründüyü kimi, həm abidənin dilində, həm də Qərb qrup dialekt və şivələrimizdə “*qurumsu*” sözü eyni mənəni ifadə etmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş, “təqsir, günah” mənalı “*suç*” sözü Cəbrayıl, Gədəbəy, Tovuz, Zaqatala şivələrində də işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Dastani-Əhməd Hərami”də rast gəlinmişdir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatda poetizm kimi *suç* sözünə tez-tez rast gəlirik: *Bu suçdan özgə kim, verübən canu tən sana* (11. s.544).

Qarabağ dialektinin Bərdə, Ağdam şivəsində sırğa mənasında işlənən **“tana”** sözünün arealları Gəncə, Gədəbəy, Goranboy, Tovuz, Qazax şivələrində də mövcuddur (1./s.480).

Məsələn; Balajanın qulağınnan tanası tüşüf, itif (Gəncə).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində keyik, soy, sağış (məhşər), yazı, damu, tanıq, bəbək, irmək, sayırmaq (oxumaq), işırmaq və s. sözlərə rast gəlirik və bu sözlərin çağdaş dilimizdə, daha doğrusu, dilimizin dialektlərində işləkliyini bu günə qədər davam etdirir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Karabağ ve Konya Karabağ arasındaki kamu diplomasisi uygulamaları şunları içerebilir; Azərbaycan ve Türkiye, kültürel etkileşimi artırmak için çeşitli kültürel değişim programları zaten düzenlemektedir. Bunlara ek olarak Konya Karabağ örnekleminde yapılabileceklere baktığımızda öncelikle Karabağı anlatan tarih ve edebiyat etkinlikleri, el sanat ve zanaatları sergileri, folklor festivalleri ve tarihi bağlara dair film gösterimleri gibi etkinlikler düzenlenerek soydaşlar arasındaki kültürel bağlar güçlendirilebilir. Yeni nesillerin bağlarını unutmaması anlamında ortak kültürel etkinlikler düzenleyerek soydaşlık bağlarını güçlendirebilirler. Azərbaycan ve Türkiye, universitetler arası öğrenci ve öğretim üyesi değişim programları düzenleyerek eğitim alanında işbirliği yapmaktadır. Bu programlar, gençler arasında dostluk ve anlayışın artmasına katkıda bulunurken, akademik bilgi ve deneyim paylaşımını teşvik ediyor. Azərbaycan Türkçesi ve Türkçe öğrenimi için ortak dil ve eğitim programları oluşturulabilir. (T. C. Yüksek Öğretim Kurumu, 2023). Bu programlar, dil ve kültürel alışverişi teşvik ederek soydaşların birbirlerini daha iyi anlamasını sağlayacağı Konya Karabağlı öğrenci ve akademisyenlerin bu programlarda yer almaları sağlanabilir.

KAYNAKÇA

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z), Bakı:“Şərq-Qərb”, 2007. 568s./s.19.
2. Behbudov S. Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsi. Fil elm.nam dis.407 səh. Bakı:1966./s.24).
3. Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı: Azərənəşr. 1992. 115 səh./s.22)
- 4.Əlizadə S. Oğuznamə. Bakı:Yazıçı. 1987.227 səh./s.144)
- 5.Kitabi-Dədə Qorqud. (əsl və sadələşdirilmiş mətnlər) Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 376 s.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1-4, СПб. 1893. Ч1, 968 с. С.471).
- 7.Yunusova Ş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində arxaizmlər. Nam.dis., Sumqayıt, 2005, 154 səh./s.54).
8. Zeynalov F. S.Əlizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı:Yazıçı. 1988. 265 səh./s.106)
9. <https://obastan.com/az/dict/dialect/word/561725%C6%8FRD%C6%8F>.)
10. http://anl.az/el/latin_qrafikasi/axe/kd-q.pd/s.79).
11. XIII-XVI əsrlər /Azərbaycan şeri: 20 cildə. III c. Bakı: Elm.1983. 544səh./s.544).

